salan ta'rifga sodiqlik, isbotga intilish, hisoblash aniqligi, natijani qaytarish va tanqidiy solishtirish kabi prinsiplarda namoyon bo'ladi. Shuning uchun "dunyo ilmini shakllantirgan buyuk yo'l" deganda, aynan shu prinsiplarga xizmat qilgan bilim infratuzilmasi tushuniladi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki tadqiqot natijalari Xorazmdan Bog'dodga bo'lgan ilmiy yo'lni shaxslar harakati yoki qo'lyozmalar almashinuvi bilan cheklab bo'lmasligini ko'rsatadi. Bu yo'l ilmiy bilishning me'yoriy tizimi shakllangan jarayon bo'lib, unda tarjima matnni kiritgan, sharh muammoni ochgan, tasnif bilimni tartiblagan, algoritmlashtirish esa usulni takrorlanadigan va o'rgatiladigan shaklga keltirgan. Xorazm maktabining metodik tartibi va amaliy hisoblash madaniyati Bog'dodning tarjima-institutsional infratuzilmasi bilan qo'shilib, terminologik standartlashuv, fanlararo ko'priklar va tekshiriladigan ilmiy amaliyotlar paydo bo'lishiga xizmat qilgan. Natijada "yo'l" tushunchasi geografik masofadan ko'ra ko'proq ilmiy kommunikatsiya, metod yaratish va bilimni universal shaklga keltirish jarayoni sifatida asoslanadi

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Хорезми, Мухаммад ибн Муса. Книга об индийском счете (Китаб ал-джам' ва-т-тафрик би-хисаб ал-хинд): перевод и комментарии. М., "Наука", 1983, 256 с.

(2). Gutas D. Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbasid Society (2nd–4th/8th–10th centuries). London: Routledge, 1998, 238 p.

(3). Al-Farabi. Ihsa' al-'Ulum (The Enumeration of the Sciences). Beirut: Dar wa Maktabat al-Hilal, 1996, 176 p.

(4). Бируни, Абу Райхан. Избранные произведения. Т. 1, Памятники минувших поколений. Ташкент, "Фан", 1963, 486 с.

(5). Saliba G. Islamic Science and the Making of the European Renaissance. Cambridge (MA), MIT Press, 2007, 336 p.

(6). Karimov N. O'rta asr Sharq ilm-fani va madaniyati: manbalar va tadqiqotlar. Toshkent, "O'zbekiston", 2011, 320-bet.

Ibragimova Dilsora Ismoilovna (Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi;
E-mail: dilsoraibragimova47@gmail.com; https://orcid.org/0009-0009-4809-6228)

SOTSIOLOGIK YONDASHUVDA SHAXS XULQ-ATVORI VA IJTIMOIY DETERMINANTLAR

Annotatsiya*. Mazkur maqolada shaxs xulq-atvori sotsiologik yondashuv asosida tahlil qilinadi hamda uning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy determinantlar o'rganiladi. Tadqiqot davomida oila, ta'lim tizimi, ijtimoiy guruhlar, iqtisodiy sharoit va madaniy qadriyatlarning shaxs xulq-atvoriga ta'siri nazariy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, ijtimoiylashuv jarayoni va deviant xulq-atvorning kelib chiqish omillari yoritilgan. Natijada shaxs xulq-atvorini shakllantirishda ijtimoiy muhitning hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi aniqlangan.*

Kalit so'zlar: *shaxs, xulq-atvor, sotsiologiya, ijtimoiy determinantlar, ijtimoiylashuv, deviant xulq-atvor, ijtimoiy muhit.*

ПОВЕДЕНИЕ ЛИЧНОСТИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА

Аннотация. *В данной статье рассматривается поведение личности с точки зрения социологического подхода, а также анализируются социальные детерминанты, влияющие на его формирование. В исследовании теоретически обосновано влияние семьи, системы образования, социальных групп, экономических условий и культурных ценностей на поведение личности. Также освещаются процессы социализации и причины возникновения девиантного поведения. В результате установлено, что социальная среда играет решающую роль в формировании поведения личности.*

Ключевые слова: *личность, поведение, социология, социальные детерминанты, социализация, девиантное поведение, социальная среда.*

PERSONAL BEHAVIOR AND SOCIAL DETERMINANTS IN A SOCIOLOGICAL APPROACH

Annotation*. This article analyzes human behavior from a sociological perspective and examines the social determinants influencing its formation. The study theoretically substantiates the impact of family, education system, social groups, economic conditions, and cultural values on individual behavior. It also explores the process of socialization and the causes of deviant behavior. The results indicate that the social environment plays a decisive role in shaping human behavior.*

Keywords: *personality, behavior, sociology, social determinants, socialization, deviant behavior, social environment.*

Kirish. Sotsiologiya fanida shaxs xulq-atvori jamiyat bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganiladi. Inson xatti-harakatlari individual xususiyatlar bilan bir qatorda, ijtimoiy muhit, madaniyat va ijtimoiy institutlar ta’sirida shakllanadi. Shu bois sotsiologik yondashuvda xulq-atvorni tushuntirishda ijtimoiy determinantlar muhim o‘rin egallaydi. Ijtimoiy determinantlar bu shaxsning xulq-atvoriga bevosita yoki bilvosita ta’sir qiluvchi tashqi omillar majmuasidir [1].

Sotsiologiyada shaxs jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar tizimida shakllangan individ sifatida talqin etiladi. Shaxsning xulq-atvori ijtimoiylashuv jarayonida shakllanadi, ya’ni, u jamiyat tomonidan qabul qilingan me’yor va qadriyatlarni o‘zlashtiradi [2]. Xulq-atvor esa insonning muayyan vaziyatlardagi amaliy faoliyati va harakatlar yig‘indisidir. U ijtimoiy me’yorlar bilan tartibga solinadi va jamiyat tomonidan baholanadi. Émile Durkheim nazariyasiga ko‘ra, jamiyat “ijtimoiy faktlar” orqali shaxs xulq-atvorini boshqaradi. Ijtimoiy faktlar insondan tashqarida mavjud bo‘lib, unga majburiy ta’sir ko‘rsatadi [3]. Robert Merton esa xulq-atvorni jamiyatdagi imkoniyatlar va maqsadlar o‘rtasidagi nomutanosiblik bilan izohlaydi. Uning fikricha, ana shu nomutanosiblik deviant xulq-atvorni keltirib chiqaradi [4].

Albert Bandura tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, inson xulqi kuzatish va taqlid orqali shakllanadi [5]. Bu, ayniqsa, yoshlar orasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Shaxs xulq-atvori va ijtimoiy determinantlar masalasi sotsiologiya fanida ko‘plab olimlar tomonidan turli nazariy yondashuvlar asosida o‘rganilgan. Ushbu yo‘nalishda klassik va zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, inson xatti-harakatlari individual emas, balki ijtimoiy tizim bilan chambarchas bog‘liq. Amerikalik sotsiolog Talcott Parsons jamiyatni murakkab tizim sifatida talqin qilib, unda har bir shaxs ma’lum ijtimoiy rollarni bajarishini ta’kidlaydi. Uning fikricha, xulq-atvor ijtimoiy tizimdagi me’yor va qadriyatlarga moslashish jarayonida shakllanadi [8]. Parsonsning strukturaviy-funksional yondashuvi shaxs xulqini jamiyat barqarorligini ta’minlovchi element sifatida ko‘rib chiqadi. George Herbert Mead va Herbert Blumer tomonidan ishlab chiqilgan ramziy interaksionizm nazariyasi esa shaxs xulq-atvorini kundalik ijtimoiy o‘zaro ta’sirlar orqali tushuntiradi. Meadga ko‘ra, inson o‘z “Men”ini boshqalar bilan muloqot jarayonida shakllantiradi [9]. Bu yondashuvga ko‘ra, xulq-atvor bu ijtimoiy belgilar va ramzlar orqali shakllanuvchi jarayondir. Shuningdek, Pierre Bourdieu ijtimoiy determinantlarni “habitus”, “maydon” va “kapital” tushunchalari orqali izohlaydi. Uning nazariyasiga ko‘ra, inson xulq-atvori uning ijtimoiy tajribasi va jamiyatdagi mavqei bilan belgilanadi [10]. Bourdieu, ayniqsa, madaniy kapitalning shaxs rivojiga ta’sirini alohida ta’kidlaydi. Zamonaviy sotsiologiyada Anthony Giddens tomonidan ilgari surilgan strukturatsiya nazariyasi ham muhim o‘rin tutadi. Unga ko‘ra, inson xulq-atvori ijtimoiy strukturalar bilan cheklanib qolmaydi, balki ularni qayta ishlab chiqaradi [11]. Bu esa shaxs va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Adabiyotlar tahlili va umumlashtirish, falsafiy va nazariy tahlil, sotsiologik va psixologik kuzatuv, statistik va monitoring usullari, qiyosiy tahlil.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Mazkur tadqiqot natijalarini yanada chuqurlashtirish maqsadida shuni ta’kidlash joizki, shaxs xulq-atvorining shakllanishida ijtimoiy determinantlar o‘zaro bog‘liq va kompleks tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Ya’ni, biror omil alohida holda emas, balki boshqa omillar bilan o‘zaro ta’sirda shaxs xulqini belgilaydi. Masalan, oiladagi tarbiya sifati ta’lim muassasalaridagi muhit bilan uyg‘unlashganda ijobiy natija beradi, aks holda, ziddiyatli xulq-atvor yuzaga kelishi mumkin.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy jamiyatda ijtimoiy determinantlar tarkibi kengayib bormoqda. Xususan, raqamli muhit, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy axborot vositalari shaxs xulq-atvoriga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Virtual muhitda shakllanayotgan xulq modellari real hayotdagi xatti-harakatlarga ko‘chib o‘tmoqda. Bu esa, ayniqsa, yoshlar orasida identifikatsiya muammolari, taqlidiy xulq va ijtimoiy rollarning chalkashuviga olib kelishi mumkin.

Bundan tashqari, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy tengsizlik va iqtisodiy tafovutlar shaxs xulq-atvorida keskin farqlarni yuzaga keltiradi. Past ijtimoiy-iqtisodiy qatlam vakillarida stress, beqarorlik va imkoniyatlar cheklanganligi sababli deviant xulq-atvorga moyillik yuqoriroq bo‘lishi kuzatiladi. Bu holat Mertonning anomiya nazariyasini amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Shaxs xulq-atvoriga ta’sir qiluvchi ijtimoiy determinantlar quyidagilardan iborat.

Oila shaxs ijtimoiylashuvining birinchi bosqichi bo‘lib, unda asosiy axloqiy me’yorlar shakllanadi. Oila muhitidagi nosog‘lom holatlar deviant xulqning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lishi mumkin [6]. Ta’lim muassasalari shaxsning nafaqat bilim darajasini, balki ijtimoiy xulqini ham shakllantiradi. Intizom, mas’uliyat va ijtimoiy moslashuv aynan shu muhitda rivojlanadi [1]. Tengdoshlar va do‘stlar shaxs xulqiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Ayrim hollarda guruh bosimi natijasida shaxs ijtimoiy me’yorlardan chetga chiqishi mum-

kin [7]. Kambag‘allik, ishsizlik va ijtimoiy tengsizlik shaxs xulqiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi va deviant xatti-harakatlar ehtimolini oshiradi [4]. Madaniyat insonning axloqiy qarashlari va xulq normalarini belgilaydi. Har bir jamiyat o‘ziga xos qadriyatlar tizimiga ega [2]. Ijtimoiylashuv jarayoni shaxsning jamiyatga moslashuvi va ijtimoiy tajriba orttirishini anglatadi. U ikki bosqichda amalga oshadi: birlamchi (oila) va ikkilamchi (ta’lim, ish, jamiyat) [2]. Agar ijtimoiylashuv jarayoni izchil kechsa, shaxsda ijobiy xulq-atvor shakllanadi. Aks holda, ijtimoiy muammolar va deviant xatti-harakatlar yuzaga keladi.

Deviant xulq-atvor bu jamiyatda qabul qilingan me’yorlardan og‘ishdir. U jinoyatchilik, zo‘ravonlik, giyohvandlik kabi shakllarda namoyon bo‘ladi [7]. Sotsiologik yondashuvda deviant xulq individual muammo emas, balki ijtimoiy muhit mahsuli sifatida qaraladi. Ya’ni, bu jamiyatdagi muammolarning aksidir. Jamiyat shaxs xulq-atvorini tartibga solish uchun ijtimoiy nazorat mexanizmlaridan foydalanadi. Ular quyidagilardan iborat: rasmiy nazorat (qonunlar, jazolar); norasmiy nazorat (urf-odatlar, jamoatchilik fikri) [3].

Sotsiologik yondashuv shuni ko‘rsatadiki, shaxs xulq-atvori murakkab ijtimoiy omillar ta’sirida shakllanadi. Oila, ta’lim, iqtisodiy sharoit, madaniyat va ijtimoiy guruhlar asosiy determinantlar hisoblanadi. Shu bois jamiyatda sog‘lom xulq-atvorni shakllantirish uchun ijtimoiy muhitni yaxshilash, ta’lim tizimini rivojlantirish va ijtimoiy nazoratni kuchaytirish muhimdir.

Xulosa va takliflar (Conclusion and Recommendations) Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, shaxs xulq-atvori sotsiologik nuqtayi nazardan murakkab va ko‘p omilli jarayon bo‘lib, u bevosita ijtimoiy determinantlar ta’sirida shakllanadi. Insonning har qanday xatti-harakati uning yashab turgan ijtimoiy muhiti, madaniy qadriyatlari, ijtimoiy munosabatlari va iqtisodiy sharoitlari bilan uzviy bog‘liqdir.

Tahlillar asosida aniqlanishicha, oila, ta’lim tizimi, ijtimoiy guruhlar, iqtisodiy omillar va madaniyat shaxs xulq-atvorining asosiy belgilovchi determinantlari hisoblanadi. Ayniqsa, ijtimoiylashuv jarayonining to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri kechishi shaxsning jamiyatga moslashuvi yoki deviant xulq-atvorga moyilligini belgilaydi. Shuningdek, zamonaviy jamiyatda globallashuv, axborot texnologiyalari va ommaviy madaniyat ta’siri kuchayib borayotgani natijasida shaxs xulq-atvorida yangi o‘zgarishlar yuzaga kelmoqda. Bu esa ijtimoiy determinantlarning nafaqat an’anaviy, balki zamonaviy shakllari ham muhim ahamiyat kasb etayotganini ko‘rsatadi.

Tadqiqot shuni ham ko‘rsatdiki, deviant xulq-atvor faqat individual muammo emas, balki ijtimoiy muhit va tizimdagi kamchiliklarning natijasidir. Shu bois uni bartaraf etishda kompleks ijtimoiy yondashuv zarur.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi amaliy takliflar ilgari suriladi.

•Ta’lim muassasalarida shaxs xulq-atvorini shakllantirishga qaratilgan maxsus dasturlarni joriy etish, axloqiy va ijtimoiy qadriyatlarni targ‘ib qilish zarur.

•Yoshlarning jamiyatga moslashuvini ta’minlash maqsadida oila, maktab va jamoatchilik hamkorligini kuchaytirish lozim.

•Oila muhitini sog‘lomlashtirish, ota-onalarning tarbiyaviy mas’uliyatini oshirish orqali salbiy xulq-atvorning oldini olish mumkin.

•Rasmiy va norasmiy nazorat tizimlarini kuchaytirish, qonun ustuvorligini ta’minlash orqali deviant xatti-harakatlarni kamaytirish mumkin.

•Aholining turmush darajasini oshirish, bandlikni ta’minlash orqali ijtimoiy muammolar va salbiy xulq-atvorlarning oldini olish muhimdir.

•Yoshlar orasida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, ijtimoiy tarmoqlardan ongli foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish zarur.

•Muammoli guruhlar bilan ishlashda ijtimoiy ish va psixologik xizmatlarni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Giddens A. Sociology. Cambridge, Polity Press, 2009.
(2). Berger P.L., Luckmann T. The Social Construction of Reality. New York, Anchor Books, 1966.
(3). Durkheim É. The Rules of Sociological Method. New York, Free Press, 1895.
(4). Merton R.K. Social Structure and Anomie. American Sociological Review, 1938.
(5). Bandura A. Social Learning Theory. Prentice Hall, 1977.
(6). Parsons T. The Social System. New York, Free Press, 1951.
(7). Henslin J.M. Sociology: A Down-to-Earth Approach. Pearson, 2017.
(8). Parsons T. *The Social System*. New York, Free Press, 1951.
(9). Mead G.H. *Mind, Self and Society*. Chicago, University of Chicago Press, 1934.
(10). Bourdieu P. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge, Cambridge University Press, 1977.